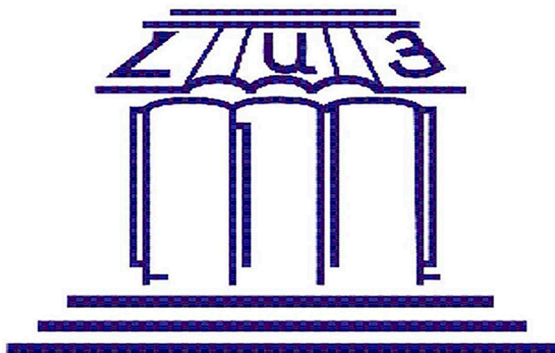

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
նչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Արսէ Գ

Թմբուկապետ Գ

9(47.925)

Ա-78

Թ. ԱՎԴԱԼԲԵԳՅԱՆ

ԱՐՄԵՆ ԹՈՒՄԱԽՅԱՆ

ՀԱՅԿԱՎԱԾՈՒՆ — ԱՌԱՋԻՆ ԳԱԳԱՓԱՐԱԿԱՆ
ԱՎԱԶԱԿԸ ՀԱՅՈՑ ՄԵՋ. — ՄԵՐԿԵ-ԿՈՒՆԱԲԻ
ՏԵՐ — ՄՋՐԱԽ. 1791-1792 թ. թ.

92

4-78

ՀԵՐՄԵՍ՝ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՅԵՐԵՎԱՆ 1926.

19 AUG 2011

11.03.2013

5933

9(47925)

24 JAN 2006

U-78

ՔԱԴ. ԱՎԴԱԼԲԵԳՅԱՆ

ՌՏԱՅԿԱՆ Ե

1865

ԱՐՄԵՆ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ԱՐՄԵՆ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ-ՊԱՏՄԱՆԱԿԱՆ ԱԿՆՈՐԴ

1204
33980

9

ՀԱՎԱԵԼ ԳԱԾ. — ՍՌԱՋԻՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ
ԱՎԱՋԱԿԸ ՀԱՅՈՅ ՄԵՋ. — ՄԵՐԿԵ-ԿՈՒԼԱԲԻ
ՏԵՐ-ԲԶՐԱԽԱ 1791-1792 Թ. Թ.

419

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ
ՊԱՏՄԱՆԱԿԱՆ ԱԿՆՈՐԴ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ
ՊԱՏՄԱՆԱԿԱՆ ԱԿՆՈՐԴ
№ 6.

„ՀԵՐՄԵՍ“ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ՅԵՐԵՎԱՆ — 1926.

ՏՊԱՐԱՆ ՀԵՐՄԵՍ
ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅԱՆ,
ՄԱՐՔՍԻ ՓՈՂ. № 29
ԳՐԱՌԵՊ. 671Բ
ՏԻՐԱԺ 1880

ԱՐՍԵՆ ԹՈՒՄԱԽՅԱՆ

(ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ ՆՈՐ ՎՈԳՈՒ ԹՈԹՎԱՆՔՆԵՐԻՑ)

Ա. Ա Վ Ք Ա Ն Ի

- I. Ռազմավարական հայացք հայ անցյալի մասին:
- II. Տաճկանայ խնդիրն ու հասարակական խնդրեր:
- III. Հողի վեժի նվազներ ու դարձի փոփոխություն:

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Արսեն Թոխմախյանի յուրորինակ ու շատ հետաքրքրական հայացքները մասին առաջին անգամ հիշատակութիւն արել էինք մեր՝ 1913 թվականին լույս տեսած «Միջայել Նալբանդյան» վերնագրով գրական-սլատական վերլուծութիւն մեջ (Վաղարշապատ, էջ 50—53 ու 60—62)։ Մեկ տարի հետո, 1914 թվականին, նալատականհարմար դատեցինք հիշատակածն ու այլ նորանոր հատվածներէց ոգտվելով՝ տալ այս մոռացված գործչի աշխարհայացքի հակիրճ բնութագիրը, վոր և նույն տարում կեղծանունով հրատարակվեց «Հորիզոն» ռաթերթում (Թիֆլիս, 1914 թ. № № 66, 80 ու 95)։

Փոփոխված հանգամանքներն այժմ հնարավորութիւն են տալիս նույն այս աշխատութիւնն իրիւ առանձին գրքույկ հրատարակելու հեղինակի իսկական անունով։

Այն ժամանակ—12 տարի առաջ—մեր փափազն եր այս գրական-սլատական ակնարկով վոչ միայն ընթերցողների մտքում հետաքրքրութիւն, իսկ սրտում՝ կարեկցութիւն ու հարգանք շարժել դեպի Արսեն Թոխմախյանը, այլև ազնիվ գրգիռ դարձեցնել այս տարաբախտ գործչի վողջ մնացած ընկերների ու ծանոթների հոգում՝ խղելու ֆրասակար լուծթիւնը և ի լուր աշխարհի սլատեղու նրա կյանքի ու մանավանդ խորհրդավոր սլատութիւն մասին իրենց բոլոր իմացածը։

Այնուհետև մենք հույս ունեյինք ներկայացրած որինակով համոզելու ուսումնասիրողներին, թե վոչ միայն առաջնակարգ, այլև յերկրորդական ու յերրորդական համարված գործիչների կյանքի ու յերկրի հետազոտութիւնն էլ կարող և յերբեմն նույն իսկ շատ արժեքավոր փաստեր մատակարարել հայ հասարակական մտքի զարգացման սլատմութիւնով հետաքրքրողներին։ Այս համոզի զարգացման սլատմութիւնով հետաքրքրողներին։ Այս համոզումը կըղղեր նրանց՝ շահմանափակվելու անվաններին նեղ

աւ ամանդական շրջանակով, այլ նորանոր փաստեր վերանայու
 փոքրահոշակներն ու անհայտ մնացածների շարքերում ել:

Հիմա, մեր ուրերում, յեթե այս գրական-պատմական ակ-
 նարկը, բայց վերահիշալից, կարողանա նաեւ մի փոքրիկ հիշե-
 ցումն լինել այն մասին, թե պետք է ավելի ուշադիր ու մաք-
 րաստական տեսակետից ավելի գիտակցական վերաբերմունքի ա-
 ռարկա դարձնել հայ աշխարհայացքների պատմութունը, ապա
 մենք կընամարենք, իսկ առաջարկելով աշխատութիւնը լիովին հա-
 սել և իր նպատակին:

Գրվածքը վերադարձում է անդիմադրելի: Դեմակրատական
 պատմաաշխատքի մասին խոսած տեղում միայն անհրաժեշտ համա-
 ընցիմք տալուցնել մեկ հատիկ ծանոթութիւն Շահամիր Շահա-
 միրյանի մասին: Հայ բուրժուազիայի խոշորագույն իդեոլոգի աշ-
 խարհայացքը մեկ պատիկ ծանոթութեան մեջ խոսելու բան չէ
 անհրաժեշտ, բայց և այնպէս մեր շնոր բոլորքմանս մարդարեւին այս
 մասում ամենեւին չհիշատակելն էլ աղաղակող անարդարութիւն
 կըլինէր: Առայժմ լավ է քիչ, քան փոշին: Ավելին ավելու յե
 նրան նվիրած հատուկ ուսումնասիրութեան մեջ:

Հոգիւմ մի քանի առիթը կարգալիս պետք է մտաբերել,
 վար ակնարկը գրված է 1914 թվականի փետրվարին, յերբ ուսա-
 գիւման հայտնի բանակցութեանն էլին տեղի ունենում Տաճ-
 կա-Հայաստանի վերաբերմունքում բարենորոգումներ մտցնելու մա-
 սին:

Իբրեւ հավելում՝ գրական-պատմական ակնարկին կցել ենք
 «Առաջին գաղութարարական արդարակը հայոց մեջ» Մերկե-Կուլարի
 Տեր-Մարտի. 1791—1792 թ. թ.) վերնագրով ձեռնարկը, վար
 անդիմադրելի արտատպում է 1919 թվականի ապրիլի 6-ին Յերեւա-
 նում հրատարակված «Նովել վարերին» միտքայ թերթից:

Թ. Ա.

1926 թ. ապրիլի 12-ին.

Յերեւան:

I.

Տաճկահայ ազատագրական շարժման փառապատկ
 պարագլուխներից չեր Սրսեն Թախմախյանը: Նրա ա-
 նունը չի գրվում Մկրտիչ Խրիմյանի, Ռաֆայել Պատ-
 կանյանի, Միքայել Նալբանդյանի, Բաֆֆու, Գրիգոր
 Սըրժուհու ու մյուսների անվան կողքին: Նա փոշ մեղ-
 րաշուրթն հրավիրակ եր, փոշ շանթառաք ռազմերդու,
 փոշ գիտուն թեորեարի, փոշ բոլորքող փոխառն ու
 փոշ էլ ազգեցիկ զեկավար: Քչերը լսած կըլինեն նրա
 մասին, ավելի քչերը՝ կարգացած ասկավարիվ յերկե-
 րը: Ընթերցողներից վոմանց թերեւ հայտնի չէ նրա
 փոքրեգական մասը, բայց կյանքն ընդհանրապէս ան-
 ծանոթ է գրագետ բազմութեանը: Կենդանի ժամանա-
 կալիցները չեն պատմում նրա մասին, իսկ բազմա-
 գրադ հեռուորդների մեջ էլ չգտնվից մեկը, վար «Սերի
 էլ արտաքս» զոչեր այս մտապոված մշակին:

Ո՞վ է նա:

— Մեկը վառապարակների Արծմի ճաղուկներից,
 մի կայծ Խրիմյանի հետցից: Վարադա դարոցի ուշա-
 կերտ, անաղմուկ վարժապետ, համեստ գոսախոտ, ա-
 ռաջուղեմ աշխատակից և օտա վերջուպէս մի անմեղ
 նահապաղ՝ ալրված խարուշիով, վար պատրաստել էր
 յեղրայրապաւն ձեռքը:

Զորադետ չեր, ալ սոսկ զինվոր, բայց ինչպիս
 հաճախ և պատմում, այս հատարակ մարտիկը յերկե-

մըն շատ ավելի հեռու յեր տեսնում և ճիշտ ըմբռնում թշնամու շարժումները, քան այլ մեծանուն հրամանատարներ:

Այժմ, յերբ 35 տարի հետո նորից հնչում և ըստ ընտրողունների ավետիքը տաճկահայի ականջին, յերբ այլ տեղերի հայեր մեծամեծ հույսերով ու ակնապիշ սպասում են այս գատի յեկքին, արժե հիշել Թոխմախյանի մի քանի կարծիքները, վորոնք կապ ունեն այս ինդրի հետ և վորոնց մեջ խոսում և մի բացատրիկ, նորոգիչնակ ու ազնիւ տրամություն, տրամություն, վոր առաջանում և դեպի անբողոք հայ գյուղացին ունեցած մեծ սիրուց ու այն դիտակցությունից, թի այս թշվառ դատակարգից գուրումն յերեք պակաս չի յեղել անցյալում:

Սակայն չշտապենք ասա՛յ, այլ ուշադիր ու կարգով լսենք հայ շինականի բարեկամի թախծալի տըրտունջները: Լսենք մի քանիսը նոր վոգու թոթովանքներից, վորոնք հնչում ելին 30 տարի առաջ:

Նախ անցյալի մասին:

Յեթն մի ուսումնասիր նյութ ընտրե պատմական հայացքների զարգացումը հայոց աշխարհում, ապա հեշտությամբ կընկատե, վոր մեր նոր զրականության հեղինակների մեծամասնությունը ներկայի ու ապագայի վերաբերմամբ ռամկավարական սկզբունքներ դավանելով հանգերձ՝ մոռանում և նույն սկզբունքները, յերբ բերան և բաց անում հայ անցյալի մասին խոսելու համար:

Նրանք թեև ներկայումս ձգտում են ժողովրդի գերիշխանության, սակայն միեւնույն ժամանակ յերեսանկյալ հիանում են հայրենի հարստությունների մասը ու մեծ փառատենչ ինքնակալներով, գալալում այս ու այն նախարարի ավերիչ արկածների մասին, յերգում կորցրած գահն ու թագը, սուրն ու դրոշը և այլն, մի խոսքով՝ վոգեւորվում այն կարգերով, յերբ դուռդ տոհմապետն ու խորամանկ քուրմը, սիդաջող իշխանն ու հեղահամբույր երեցն ի Քրիստոս Յիսուս տիրաբար վայելում ելին ստրուկ ամբոխի արդար աշխատանքի արդյունքները:

Բարեբաղդարար այս մեծամասնության հակառակ՝ մեզանում ել յեղել են անհատներ, վորոնք յերբեմնապես ազատվելով արխտոկրատական իդեոլոգիայի ազդեցությունից՝ հետեւողական դեմոկրատներ են հանդիսացել՝ հայ անցյալի վրա յեկ նայելով արհամարհված ամբոխի համարձակ պաշտպանի տեսակետով:

Բազմաթիւ չեն սրանք:

Ահա մի Մեսրոպը Թաղիադյան, վոր երեանցիկների գրած նամակում աչքալուսանք և տալիս հայրենակիցներին պարսից լծից ազատվելու համար և ավելացնում, թե հայերն յերեք այսպիսի ազատ որեր չեն տեսել և վոչ նույն իսկ Արշակունյաց որերում, յերբ, ճիշտ և, «թագավորությունն իրենցն եր, բայց դուրմըն ամեննին պակաս չեր»:

Ահա մի Մատթեոս Մամուլյան, վոր հավանորեն Թոմաս Բոկլի ազդեցության տակ գայրույթի շանթեր և ցոլացնում հայ պատմագիրների, մասնավորապես Քերթոզհոր հասցեյին այն պատճառով, վոր նրանք խոսում են միայն ու միայն թագավորների, կաթուղի-

մասին ասածները հայ դպրության մեջ դեմոկրատական հայացքի թանգագին բեկորներից են:

Թոթմախյանի ժամանակ հայոց պատմության սոցիոլոգիական ըմբռնումն համարյա գոյություն չուներ: Մասնագետներին ու գիլետանտներին չէր հետաքրքրում հին հայոց հասարակական կազմակերպությունը:

Ներսիսյան: Յեթե յերբն յերբն թագավորությունը վերականգնեց բարի մարդանց, ապա մեր ողորմած ազգի չեղած քան այն, վեր մենք յեղանք ու մեացինք նրանց ստրուկն, այլ և ժամանակ առ ժամանակ մաքուր բնության փոփոխական լինելու հետևանքով սասանիկ նեղ ու թյուր լինելով կրկնեց նրանց լից: Իսկ յերբ թագավորությունը վերականգնեց, ընդհանուրապես, չար ու անմիտ մարդանց, սրանք ազատության պայքից ու յերջանությունից մեջ գլորեցին ցած... Թեպետև մենք ամոքում ենք, վոր ինքնակալորեն կառավարած Հայկի, Տիգրանի, Արմենի (sic) ու մեր այլ բարեբախներ յերջանիկ ժամանակն անցավ, և մենք զգուշացանք ու չփակեցինք մեր փոփոխական բնության դռներն (այսինքն՝ ոսմկավարություն չհաստատեցինք, Թ. Ա.) սակայն մեր ինքնակալ ինքնակամ ու ըստ քմաց հրամայող տերերի ժամանակի անցած լինելուն համար պետք է գոհ ու թյուր մտածեցանք և փառք տանք Աստուծուն, վոր մենք միայն այս քան լիազորված տնային, և նրանք մեռան և թագվեցին գերեզմաններում: Իսկ մեր այն իշխողները, վորոնք ամբարշտանալով անիրավացան և զոռոգություն ու ինքնահռություն մարեցին իրենց իշխանությունը Հայոց աշխարհում՝ զբուլեվ, կողոպտեցին և ամեն անասնական բնությունը անց կացնելով իրենց կյանքի ժամանակն—նրանք իրենք կորան գնացին և կորցրին մեր պատիվը, Հայոց ազգի սերունդը գերության մատնեցին, աշխարհն էլ ուրիշ ազգերի ժառանգություն դարձրին: Կորստի մատնից յերկրն, ընկավ ինքնակալ իշխանությունը, կորան և ցրվե-

նը: Գիտական ջանքեր թափում էյին բացառապես զեպքերի, անձերի ու թվականների ստուգության վերա: Ահա պատմագիտական այս դարձոնից մի շրջանում հնչում և ձայնը այս «աղայի», վոր ավելի պարզ ու ճիշտ եր պատկերացնում հայ անցյալի կյանքը, քան այլ «իմաստուններ ու գիտուններ»:

Այն յերկիրը, ուր ես մի քանի ամիս առաջ պլանացի, —գրում և Թոթմախյանը Պարսկա-Հայաստանի մի գավառին նվիրած գրքույկում 1882 թվին, —նախնիս անունով արթնացրից հիշատակով թյուրնեք իմ հին հայերի կյանքի նմանությունը: Թեև այնտեղ չկան հայեր այժմ, այնտեղ ապրում են թուրքեր, բայց ապրում են հին յերկրանիկ: Պատմական նախարարն էր չկան, բայց կան խաներ, ցեղավարներ, ցեղաներ, իսկ անմեղ գառները մինչև այսօր մնացին զիշտ ախ զայլերի բերաններում...

Արդ հարցնում եմ քեզնից, ընթերցող, տա ինձ, բարեկամ, —ազգակնում և ցասկոտ Շահամիրյանը՝ մի սեղմ ու անողոր բաժանակ արտահայտելով յուր պլանիական վերաբերմունքը հայ անցյալի նկատմամբ, —միթե կամենում ես նորից բնորոշել (վերականգնել) այն սարսուխի շեռարքունը, վորի օտարական շարքում բարձրացել եւ միմիայն մինչև վարձապահ, իսկ վնասը կասել մինչև վրա... (Շահամիրյան «Որդայթ փառաց», Ղուկասյան մատենադարան, Թիֆլիս, 1913, էջ 18, 34 ու 35):

Հայ առևտրական կապիտալի զաղափարախոսի այս սրբիկ խոսքը, վոր ասվել է մեզանից մոտ 150 տարի առաջ, մի յերեվելի նշանաձուլ է հայ դասակարգային աշխարհայացքների պատմության մեջ: Անդամական դասակարգի պատմական աշխարհայացքն արդեն մոռնում էր յուր մայրամուտին. հուրհրատակ էր սկսում հայ «յերբուրդ դուռի» դեմոկրատական պատմահայացքի լուսաբացը:

զորոնք նույնպես տվերում, կրակի յին տալիս միմի-
անց լերկերները, Պասաում են ընդհանրության իրենց
անձնական թշնամության համար: Նրանք նույնպես տի-
րապետում են միահեծան, աբորդյության գոյությունն
ու կյանքը յենթարկված և անհատի հաճույքին ու կա-
մայականությանը:*

Ի հարկե թոխմախյանն այս սողերով սխմովեց-
նող սառը ջուր և լցնում այն հնապաշաների գլխին,
վորոնք քրտնաթոր վոսկեզոծում ելին հայ անցյալը:
Բայց պետք և աղգարարել, վոր նրա աածը լոկ նա-
խատական իմաստով հասկանալու չի: Նրա հիշած նմա-
նությունը գիտական արժեք ունի և ավելի հարողատ
և ներկայացնում իրերի զրությունն հին Հայաստա-
նում, քան գիտական ժարդոնով գրված ընդարձակ
շաղակրատությունները:

Նախարարները վոչ ալ ինչ էյին, յեթե վոչ խաներ։ Անշուշտ, մի Բաղդադաւունի տանուտեր, մի Սյունյաց իշխան, մի Արծրունի սեպուհ կամ Մամիկոնյան «ազատ» կարող էյին յերբեմն ալելի քաջ, խելոք, դրասեր և այլն լինել, քան մի Հոռան խան, կամ Դբրահիմ խան, բայց և այնպիսի նրանց վերաբերմունքը գեպի Ժողովուրդը միեւնոյնն էր. թե առաջիններն ու թե վերջիններն, իբրև կայսածատեր աշնվական դասա-

* Արսեն Թումանյան. «Մասին լեռնիկի հարավային ստորահոսեր», Թիֆլիս, 1882, Ա. զբոսայգի, հջ 25—26: Հաղվածիս մեջ չորս ընդգծվածներն են:

կարգի անդամներ ապրում էյին ժողովրդի հավելյալ աշխատանքով:*

Իբրև ազգայնության գաղափարի պաշտպան
Թոխմախյանը բացասում է հայ անցյալը նաև այն
տեսակետից, վոր հիշյալ գաղափարի փոխարեն հին
հայոց կյանքում իշխել է ցեղի, տոհմի գաղափարը
ճիշտ այնպես, ինչպես է մինչև այժմ քրդերի մեջ:

«Յեղեր ցեղերին յերեք չեն ոգնիր: Յեղապետա-
կան սկզբմանց մեջ այդ չկա: Մի ցեղը յուր աճեղու-
թյան համար պիտի ճնշե մյուսին: Քրդերը, այդ
մեր վայրենացած ազգակիցները, մեր պատմա-
կան կյանքի տխուր պատկերն են ներ-
կայացնում: Վերսկսեալ նրանց մեջ դեռ
ազնվականութիւնը պահպանվում է,
վոր մի ազգը անթիվ ցեղերի երաժա-
նում: Ամեն մի քուրդ իր ցեղապետի անսպասման

[illegible]

գերին ե: Յեղ Խնչ կլինեք մեր տաճկաստանցի յեղբայր
վիճակը անցյալ մեծ սովին, յեթե մեր նախարարական
ցեղերը դեռ ապրել շարունակեցին: Հավատացնում եմ
ձեզ, վոր վոչ մի հայ չեր ապրի պատուհասից, և մենք
Տաճկահայաստանումը այժմ ազգի տեղը նրա ընդար-
ձակ դերեղմանատունները կգտնեյինք միայն:՝ Նոքա
(հին հայերը. Թ. Ա.) ինչպես մի ազգ, ինչպես մի հայ-
րենյաց վորդի յերբեք չեն ապրել, յերբեք չեն թագա-
վորի: Նրանք բաժանված են յեղեւ
բաղամթիվ ցեղերի, վորոնք անգագաւ
կրծել, մաշել են իրար:՝ Նախնի հայերը
քաղաքականապես չեն ապրել ինչպես մի ազգ, ինչպես
մի կրտավարչակական մարմին:***:

Յերբ Արևմտյան Յեվրոպայի մի քանի թերե-
ախներ հայտարարեցին, վոր ազգայնության գաղափա-
քը ժամանակակից կապիտալիստական անասության
խեղճութեան արտացոլումն է, մեղանում յեղան այս
խոսքի վրա խնդացողներ, վորոնք հեղնորեն նկատում
էյին, թե այլ և ապրանք և այլ՝ ազգություն: Բայց
անա թե ինչ և ասում Թոխմախյանը, այս խոհուն աղ-
ջասերը նույն գաղափարի ծագման մասին:

«Համագգային գաղափարով ապ-
րելու դարեգլուխը կարելի չե այն
թվականից համարել, յերբ մեր նա-
խարարական, թագավորական ցեղերը
Չնջվել, վերջացել են մեր միջից՝ թող
անելով մինչև այժմ շարունակվող ախուր հետևանքնե-

* Ա. գրքույկ, էջ 42—43:

** Նույնը, էջ 21:

*** Նույնը, էջ 23:

րը: Այդ հետևանքները թերեւ այնքան ել յերկար չա-
րունակիկցին, յեթե հոգևորականությունը ազնվակա-
նության տեղը չըռնիր:»*

Հասկանալի չե, վոր Թոխմախյանը գաղափար
չունի տնտեսական այն պայմանների մասին, վորոնք
ազնվականության անկման ու «յերբորդ դասի» բար-
ձրանալու պատճառ են հանդիսանում, բայց և այն-
պես նրա ու Արևմտքի թերեախների ասածների
հիմնական նմանությունն այն է, վոր բոլորն էլ աղ-
յախության գաղափարի հայրենիք են համարում այն
միջավայրը, վորտեղ գերիշխող չե կամ բացակայում և
ազնվական կալվածատեր դասակարգը: Այս միջավայրը
նոր դարին և հատուկ: Ազգայնությունը բիւրոգիական
յերևույթ չե, այլ պատմական, սոցիոլոգիական, — կա-
սեր Թոխմախյանը ժամանակակից հասարակագետների
նման, յեթե ծանոթ լինիր այժմյան տերմիններին:

«Մեր պատմության մեջ վատ ուսումնասիրվածը,
— շարունակում է Թոխմախյանը, — ժողովրդական կյան-
քի մասն է. մինչև անգամ կարելի չե ասել, վոր մեր
պատմությունը ազնվական ցեղերի
պատմությունն է միայն: Այնտեղ ժողովրդ-
դական պարագմունքների և արհեստների մասին վո-
չինչ չկա: Պատմության մեջ առհասարակ ժողովրդի,
այդ ուսմիկ կոչված արարածների վրա խոսվում է այն
ժամանակ, յերբ նոքա սովից կամ վարակիչ հիվանդու-
թյուններից ջարդվիլ են տառնյակ հազարներով կամ մի
բունավորի վոսի կոխան են յեղել, գերի յեն գնացել և
կամ գողթել են: Դրանով միայն մենք հասկանում ենք,
վոր Հայաստանում ժողովուրդ էլ և յեղիլ: Բայց

* Նույնը, էջ 23:

նա աշխարհն ստոր ելելով, վոր Զորի-
նեքի ու ազնիւ ձիերի ցեղերն ալ ելի
լավ մտքով են հիշվում պատմության
մեջ: Իսկ ապես նա զբոյժի նշանակու-
թյունն ե ունեցել, վոր թվերի կողքին
դրվելով գումար ե կազմում: Հայ ազ-
նվականության սխտեմը միշտ ա-
նասնության աստիճանի յե հասցրել
Ժողովրդի վիճակը: Ժողովրդական դատակար-
դից բարձրացած հերոսներ մենք չենք ունեցել մեր
մեջ. ստրուկների միջից յերեք հերոս չի ծնվել»:^{*}

Այս մի քանի հատվածները բավական պարզելով
օրնախյանի հայացքները՝ յերևան են հանում այն
մեծ տարբերությունը, վոր կա մի կողմից այս հեղի-
նակի ե մյուս կողմից հայ պատմագիրների ու նոր հե-
ղինակների մեծամասնության պատմական ըմբռնում-
ների միջև:

Պատմագրական արխտոկրատիզմի ամենախիղախ
↓ հակառակորդներից մեկն ե Արսեն Թոխմախյանը: Յեվ
յեթե սա պատահեր Մովսես Խորենացուն, ապա սրանց
միջև մեծ վեճ կծագեր. չէ՞ վոր քերթողհայրը սղում ե
Հայոց աշխարհի վիճակն այն առթիվ, վոր ազնվա-
նությունն ու հոգևորականութունը զրկվել են պետե-
րից («զի բարձաւ թագաւոր ե քահանայ»), մինչդեռ
Թոխմախյանն, ընդհակառակը, ուրախանում ե, վոր
վերացել ե նույն ինքն ազնվականութունը ե ցավում
վոր վերջինի տեղը բռնել ե հոգևորականութունը: Ա-
լեքսանդրիայի ճեմարանի ու Վարազա դպրոցի սանե-
րը տանել չեյին կարող իրար, ե թերեւ Խորենացին

^{*} Նույնը, եջ 23.

լինելը պարագլուխն այն ամբոխի, վոր Թոխմախյանի
ածյունը շիրմից հանելով յոթը հովերին կըտար...

Յեթե Թոխմախյանը հայոց պատմության գիրք
հորիներ, ապա մենք դառն ճշմարտություններ շատ կը
լսեյինք ե յերբեմն ել առիթ կունենայինք կարգաւու-
ճիչտ այնպիսի ներդրումներ, վոր կարողում ենք Հայնի
«Չմեռային հեքիաթում»... Նա կըզայրացներ շիւ շովի-
նիստներին, բայց ծառայած կըլիներ գերագույն սրբու-
թյունների—զիտության ու զեմոկրատիայի—շահերին՝
այս պեպքում նշանարան ընտրելով բանաստեղծի տո-
ղերը.

«Արյան փայլով, տանջանքներով անմահացած՝
ինչպես ցնորք յերեւում են որերն անցած.
Յեւ չեմ կարող նոցա նայել լուռ պարճանքով,
Այլ մի խորին ցավակցության զգացմունքով:
Ի՞նչ մեղ թողին մեր քաջարի, գոված նախնիք.
—Լացի, վողրի անփառունակ մի հայրենիք:
Յեվ անձրեր ծաղկապսակ վառ փունջերի,
Վոր մանկական բերկրությունով անմիտների
յոռջին ենք մենք տարածում, յես մի նշան
Համարում եմ մեր փոքր հողու աղքատության...»^{*}

^{*} Հոգհ. Հովհաննիսյան. «Բանաստեղծություններ», Վա-
րդապատ, 1908, եջ 18:

II.

Դառնանք ներկային:

Համարձակ կարելի չի ասել, Վոր ուստանայ կյանքի ու գրականության մեջ վոչ մի հասարակական խնդիր այնքան մեծ տեղ չե բռնել, Վորքան տաճկահայոցը: Բայց չնայած, Վոր վերջին 50—60 տարվա ընթացքում այս բազմին և նվիրել հեղինակն իր հոգեսասան գրիչը, ճարտասանն իր ալախոս լեզուն, ժողովուրդն իր աղքատիկ քսակն ու յերիտասարդն իր շառագույն արյունը, այնուամենայնիվ սխալ չի լինիլ ասել, Վոր մինչև այժմ կուսքն ու զոհարերողն իրարուց բաժանված են յեղել մի թանձր վարագույրով. տաճկահայի վիճակին մոտից ծանոթ չեն յեղել վոչ միայն ուսանայ ընթերցողները, այլ և հորինող ու գիտուն ինտելիգենտները: Այո, հայ մտավորականը, Վոր լավուժ և անխտիր հաղարավոր յերկեր յվրոպական ու ուս գրականությունից, Վոր կրկնում և անհամար ոտարագրի գիտնականների ու փիլիսոփաների անուններ, Վոր բարբառում և վորոտաձայն ամեն գիտությունից, ավանդ, տեղեկություն չունի այն միջավայրի մասին, Վորի համա այնքան զոհարերություններ ևս արել մի քանի սերունդներ:

«Ն. Ղկրի ուսումնասիրություն—անա ինքնին մի պատկառելի դործ,—գրում և հայ կաղամակերպության արտասահմանի մի հայտնի ղեկավար՝ ավելացնելով հետևյալ կսկծալի խոստովանությունը:—Ահա մի գործ, վոր ով գծբախտաբար մինչև ուրս շատ քիչ ենք գրադվել, գրեթե չենք

գրադվել: Ճով և հիշատակել, Վոր քսան տարուց ի վեր յեղափոխական կաղամակերպությունները չեն կատարել մի հատիկ լուրջ հետադուստթյունն այն տնտեսական ու ցեղային միջավայրի մասին, ուր խաղացվիլ և հայկական կոիվն ու վողբերգությունը: Մենք չունինք գեթ մի հատիկ լուրջ գործ հարկատվության սխալմի համ սխտեմների մասին հին ուժիմի տակ, չունենք վոչ ինչ և հողային ու արհեստային վիճակների մասին, այլ և այլ ժողովուրդների պարապմունքի, համայնական կենցաղի, դասակարգային շերտավորումների մասին և այլն: Չկա շատ թե քիչ արժեքավոր ուսումնասիրություն մեք գրականության մեջ Թուրքիայի ընդհանուր իրավական կացության մասին հին ուժիմի տակ, Վոր սահմանադրությունը հավանորեն չպիտի կարողանա կամ չպիտի կամենա հեղաշրջել շուտ ու արևատապես...»

Յե՛վ այս «չկա, չունինք, չենք գրադվել»-ը վերաբերում և վոչ թե հեռավոր Շնիկ ստաղին, վոչ թե բեհում գտնվող վորեկ ստացապատ հողամասի, այլ մեր հայրենիքի մի կարևոր հատվածին, Վորի մասին խոսելիս սակայն մենք փոխ ենք առնում ուրիշի կողմից լարերն անդամ: Ահա այս «չկա, չունինք, չենք գրադվել»-ն և պատճառ, Վոր մենք նույնիսկ մինչև այժմ տաճկահայ հասարակության գրության ու կուրիքների մասին նույն ըմբռնումն ունենք, ինչ Վոր ունեյին սրանից 50—60 տարի առաջ:

* Միքայել Վարանդյան. «Վերածնվող հայրենիքն ու մեր դերը», ԼՂ 366.

Այն ժամանակ կարծում էին, վոր տաճկահայի ջոկոր թշվառությունների միակ պատճառը տիրող քաղաքական կարգերը կամ, ավելի ճիշտը, անկարգությունն էր: Կեղեքող թուրք ու յափշտակող քուրդ—ահա այն գիշատիչները, վորոնք հռչակում էին տաճկահայի մարմինը:

Ի՞նչ խոսք, վոր Հափաղանց ծանր եր տաճկի լուծը, անգութ ու հատու՝ քրդի յաթաղանը, ծովացած եր արյունը և դարհուրելի՝ կոտորածները, բայց և այնպես կարճատեսություն կըլինեի, յեթև տաճկահայի բոլոր վերքերի պատճառ համարելինք միայն տիրող բռնակալությունն ու անխելամուժությունը ճիշտ այնպես, ինչպես սխալ կըլինեի, յեթև մոռանալով ժամանակակից տնտեսական կարգերի ազդեցությունը՝ Սաղեմի թշվառ զավակներին—հրեա գյուղացու ու բանվորի աննախանձելի վիճակը վերագրելինք միայն այն քաղաքական պայմաններին, վորոնցում ապրում են նրանք: Անշուշտ, գովելի չե այն ճիգն ու մարտը, վոր մղվում է հանուն տաճկահայ ժողովրդի քաղաքական իրավունքների, սակայն և այնպես աշխուրջ գործիչը Հպետք և մոռանա, վոր Յեփրատի ու Տիգրիսի հովիտներում խեղճությունն ու աղքատությունը այլ պատճառն էր ել ունեն, պատճառներ, վորոնք ավելի ավերիչ ու յերկարատև են, քան քաղաքականապես իրավագուրդ կացությունը:

Արսեն Թոթամախյանն եր այն մտավորականը, վոր 30—32 տարի առաջ, դեռ ևս 80-ական թվականների սկզբին, ամենից ավելի վորոշ մատնանիչ է յեղել այն հիմնական չարիքի վրա, վոր արմատ ձգելով տաճկահայոց կյանքում՝ ծծում է սրա կենսատու հյութերը:

Ի՞նչ չարիք է այն:

«Տաճկահայաստանի քաղաքացին անհամեմատ ավելի բարձր է գյուղացուց ամեն կողմից, վորի դեմ գյուղացին չի կարողանում մրցել, այլ յենթարկվում է նրա ազդեցությանը: Վորովհետև այժմյան հայ քաղաքացու բնավորության մեջ ազգային բարեմասնությունից վռչինչ չկա, այլ այդ (քաղաքացու. Թ. Ա.) ազդեցությունը բոլորովին յետասիրական լինելով՝ նա գյուղացու հարստահարողն էր շարքումը առաջին տեղն է բռնում: Այնտեղ քրիստոնեյի տան «խեր-բարաքյաթը», «մեռնի սուրբ ավագանի շնորհի ազդեցությունը նվազ նշանակութուն ունեն»»:

Ի՞նչ անակնկալ հին աղագսերների համար: Վորպիսի նորություն մեր իդեոլոգիական աշխարհում:

Մինչդեռ մենք միշտ բողոքում էինք արտաքին թշնամիների դեմ, ահա մի համարձակ դիտող աղաղակում է, թե գլուխ է բարձրացրել մի ներքին թշնամի, վոր ավելի վտանգավոր է, քան արտաքինը: Մինչդեռ մենք միշտ ուշադրություն էինք դարձնում այն հրոմեհների վրա, վորոնք դադանաբար ճյուղակիտոր էին սակնների վրա, վորոնք դադանաբար հմուտ այգեպան ամուսն հայրենի պարտեզը, ահա մի հմուտ այգեպան մեր հայացքը դեպի ցած է հրավիրում և ցույց տալիս մեր հայացքը դեպի ցած է հրավիրում, վոր արմատից ստորաքարը վորդերի մի բաղմություն, վոր արմատից է կտրում ու Հորացնում խնամած բույսերը: Մինչդեռ մենք կարծում էինք, վոր Տաճկահայաստանում քաղաքն ու գյուղը հավասարապես փլաավում են կիսալուսնի ռեժիմից, ահա մի շինականապաշտ հայրենատեր

+

մեզ սթափեցնում ե քնից՝ լուր տալով, թե արդեն ըսկըսվել ե քաղաքի ու գյուղի որհաստեան պաշարը՝ սկսել ե մի նոր, անաղմուկ, բայց անաղբուրդ կռիվ, վոր մղում ե միևնույն հասարակութեան մեջ դասակարգը դասակարգի դեմ, քաղաքացին՝ գյուղացու դեմ, փողը՝ հողի դեմ, շահագործումը՝ արդար աշխատանքի դեմ ե ապրանքային արտադրութեանը՝ բնական տնտեսութեան դեմ:

J

«Ամեն կարգի քաղաքացիները,—սկսում ե մանրամասնորեն բացատրել մեր հեղինակը,—վորոնք պարտավորում են առուտուրով, արհեստներով, տերութեան ծառայութեանով, իրանց պարտավորեցնելի արտադրած ուղղակի շահերով չբավականանալով՝ ցանկանում են ե կողմնակի շահեր ունենալ: Այդ ամենը յուրանց պատրաստ ծառայութեանը հայտնում են գյուղացուն, հողավոր նրա զգեստեղենների պիտույքը ե փոխառական դրամ: Այդ ոպերացիայի մի տեսակը կոչվում ե «սալաֆ»: Քաղաքացին գյուղացուն դիցուք տալիս ե մի ոսմանյան վոսկի կամ նրա արժողութեամբ ապրանք, վորը պարտավոր ե մերձակա հունձին մի փոխառութեանը յերկու չափ ցորյան տոկոս վճարել: Եւ մյուսն անհամարժեք, մի ոսմանյան վոսկին կողմով ե հինգ մեջիդից, ուրեմն քաղաքացին գյուղացուց վեց ամսվա ընթացքում մի ոսմանյան վոսկուն ^{2/3} կամ հինգ մեջիդից յերկուսը տոկոս ե ստանում: Յեթե վեց ամսվա ընթացքում տաս միջիդիան բերում ե չորս տոկոս, նշանակում ե, վոր տարին ութ տոկոս ե ընկնում կամ հարյուրին ութսուն: Այս ձևը աստիճանաբար սնանկ անալու է եւ ն, վոր հետեւի ե գյուղացու հողը, կաքը

ընկնում ե վաշխառութի ձեռքը ե այնուհետեւ նա դառնում ե քաղաքացու արծաթի ստրուկը: Կան գյուղացիներ, վորոնք հանկարծական պիտույքի համար ծախում են իրենց ցանածի, աշնցանի կամ գարնցանի կանաչը. վորովհետեւ այդ կանաչների արդյունքը ակներև չէ, քաղաքացիք ամենաչնչին գներով տեր են դառնում գյուղացու քրտանց արդյունքներին: Յերբ գյուղացին վորեւէ կերպով վտանգվում ե, որինակ՝ յեթե գողանում, հափշտակում են նրա յեղները, անասունները կամ վաճառելի հիվանդութեաներից ստակում են, յեթե այրում են նրա դեղը ե մարագը, յեթե յերաշտից, մորերում են նրա դեղը ե մարագը, յեթե ցանքը, աշպխի խից կամ մկներից վոչնչանում ե նրա ցանքը, աշպխի հազար ու մի տեսակ հանգամանքներին յենթարկված գյուղացին փոխառու ընկերութեաններ չլինելուց՝ վերականգնելու մտքը դիմում ե վաշխառութեան, դնում ե նրա վոտի տակ իր տունը, տեղը, կաքը, հողի սեփականութեան իրավունքը ե ստանում ե ցանկացած փողը աշպխի պայմաններով ե տոկոսով, վոր յերբեք չի կարողանալու հատուցանել ու այդ պիտույքի կարողանալու ընտանիքն երկուրէն՝ * Վում եւն անկանգնելի կերպով:»

Շատ են խոսել հայ գրականութեան մեջ տաճկահայոց պանդխտութեան մասին: Հայտնի չէ, վոր գեռեւ Միքայիլ Նալբանդյանը թախծով գիտում ե իր յերկերին չպես հայ ազգը որբստորե թողնում ե իր յերկերները ե կենսորոնանում ե քաղաքներում, ինչպես աղքատութեան ստիպում ե նրան թողնել իր տունն ու

* Նույնը, էջ 15—16.

տեղը, իր ընտանիքը և գնալ Պոլիս կամ այլ քաղաք աղքատությունից աղատվելու համար, վորակող նրան հանդեպ և գալիս եապես նույն աղքատությունը, գուցե մի փոքր քաղաքային ամօր կերպարանքով: Հանրա-
ծանոթ է նշանավոր հրապարակախոսի սրտաշարժ նը-
կարագրությունը, վորի մեջ պատկերացնում է թե ինչ-
պես մշակն իբրև գրաստ, իբրև մեքենա ծառայելով
արատավելի ուտարության մեջ տաս-քսան տարի՝ կամ
մեծնում է այնտեղ՝ թողնելով իր ընտանիքը ծայրաց-
յալ թշվառության մեջ և կամ վերադառնում է իր յեր-
կիրը հասակ առած, ուժաթափ ու թոշնած, վերադառ-
նում է իր ներկայությամբ իր աղքատ ու կարոտ ըն-
տանյաց թիղն ավելցնելու համար և այլն: Հիշենք Տիգ-
րան Ամիրճանյանին, վոր իր «Ուսյալ պանդուխտով»
ու մանավանդ «Պանդուխտ վասպուրականցին իր ըն-
կերծը» հայտնի սրտառուչ վոտանավորով բոլորի ու-
շադրությունը հրավիրում էր հայրենիքի այս վերքի
վրա և աղաղակում.

«Որե ուր ծով կբարձրանա, շատեր խեղդեց,
յամոհն, մեկ ճար...»

Սակայն արդարությունը պահանջում է ասել, վոր
վոչ վոր, վոչ էլ նույն իսկ Միքայել Նալբանդյանը, չը
կարողացավ յերևույթների խորքը թափանցելով բացա-
տրել, թե ինչից է առաջանում տաճկահայի աղքատու-
թյունը, վոր նրան ստիպում է դիմել ոտար յերկիր,
Պոլիս, Տրապիզոն, Գահիրե, Նյու-Յօրկ և այլն: Այն
ինչ Թոխմախյանը պարզ գիտակցում է, վոր տաճկա-
հայի պանդխտության պատճառը վաշխառությունն է,
ուրեմն և վերջին կեսում՝ տնտեսական այն պայման-

ները, վորոնք հնարավոր են դարձնում վաշխառու-
թյունը:

«Վոր քան վոր դյուղերը մոտ են
քաղաքին, այդ հավիւն և վաճառի խիստ
յեն թարկված են քաղաքացոց հարըս-
տահարությանց և ավելի շատ աղքատ
են: Որինակ՝ Վանա շրջապատի Թիմար անունով գա-
վառը և Ռշտունյաց գավառի հյուսիսային մասը Վաս-
պուրականի բոլոր գավառներում ամենախիստ կերպով
հարստահարված, ամենից սատիկ վտանգված աղքատ-
ներն են. դրանցից է կաղմված վանե-
ցի մշակն երբ մեծամասնությունը:»

«Այսօր, մեծարդոյ ունկնդիր,— գիտում է Թոխ-
մախյանը հանդիսականներին,— քո առաջից անդադար
անց ու դարձ անողը, քո ծառայություններդ կատարո-
ղը, քո աղը ու կեղտ մաքրող բրդգլած արարածը, վոր
անցնում է իր օրը գրաստի չարչարանքով, գիշերում
է խոնավ, հոտած անկյուններումը, հեռու, կարոտ իր
սիրելիներից, թաղվում է ակամայից քո քաղաքի ա-
պականությանց մեջ, դա քո ձեռքից հարըս-
տահարված նախկին յերկրագործ, այժ-
մյան ստրկացած մշակն է, վորի դուռը ժա-
մանակով շատ մեծ էր քո դռնից, նորա հյուրասեր
հարկի տակ շատ քո նմանները ասպնջականություն են
դառնել, շատ կարոտներ ոգնություն, ապաստանաբան են
դառնել...»*

* Նույնը, էջ 16—17:

** Նույնը, էջ 22—23: Ափսոս, վոր տեղի սղությունը թույլ
չէ տալիս Թոխմախյանի ասածներն հաստատող փաստեր բերել Վ.
Հ. Մարգարյանի մի ուսանելի հոգվածից, վորի վերնագիրն է

Թոխմախյանը չէ ժխտում թուրք կառավարութեան կեղեքումներն ու քրդերի հափշտակությունները, բայց սրանց յերրորդական, չորրորդական տեղի տալիս իրեն վաղանցուկ ու դարմանելի շարիքներէ: Նա իրավամբ կարծում է, վոր կառավարութեան հարստահարությունները մշտնջենավոր չեն, այլ կախած են կառավարութեան ձեռքի և ուղղութեան փոփոխութեանից, իսկ քրդական հափշտակությունների դեմ կա մի փորձված միջոց—ինքնապաշտպանութեանը, վորին զիմեզների հետ, նրա ասելով, քրդերը պատկառանքով ու ակնածութեամբ են վարվում: Թոխմախյանի անդրդիւլի համոզմանով թուրքն ու քուրդը չեն տաճկահայ գյուղացու անողոր ու սոսկալի թշնամին, այլ տաճկահայ քաղաքացին, վոր բռնել են ախիկին շահագործող դասակարգի—աղնվականութեան տեղը:

«Այժմ գյուղացին յերբ վոր փտանդվում է անարգար կառավարութեան կաշառակեր պաշտոնյաներից,

«Երբար կամ մշեցի հայու մը խոստովանաքը»: (Տեւեր «Հանդես դրական և պատմական», գիրք Ա. Մոսկվա, 1888, էջ 225—233): Հետաքրքիր ընթերցողը մեծապես կոգտի անձամբ կարդալով հիշյալ հոդվածը, վորի միտքն համառոտ արտահայտում են հետեւյալ հատվածները:

«Մշո աշխարհ 25 տարիէն մարդ չմար, դարեւաբան չ'տի տվրէ մեր աշխարհ:»

«Մշո աշխարհ ազատե այս պարտքեն, վորպեսզի դու ի պոռթկան չերթան և մենք տնայեւր կ'իսրաբեն ազատութիւն:»

«Ե ի սրարն ու վաշխառութեանն, ի բրժան տալտ, Մշո աշխարհն ի կորուստ մատնած են և յեթե այսպես շարունակվի, այդ բարերեր և ընդարձակ դաշտը անախորժ բուերու վայր մը դարձած տեսնելու գրգռախոթութեան պիտի սեննամք:»

քրդերի հափշտակություններից, նա պիտի մոռնա իր կարող ազդակցի ոգնութեան, իսկ այդ տրեւանակից կեղծավորը քաղցր խոսքերով տիրում է նրա ստացվածքին, դնում է նրա վրին հավիտենական տրեւութեան տառապողը... Գյուղացին տիրութեան պաշտոնյաների հարստահարութեան տակ հեծում է, քրդերի հարստահարութեան տակ տրեւանջում, բողբոջում է, հարստահարող աշղակցի հարստահարութեան տակ աննախնայութեան չ'զոհի պես վոջն չ'անում է: Այսպես են փոխակերպվում համեատ յերկրագործ ընտանիքներից որահացին կարոտ մշակները:»*

Ահներե և, վոր Թոխմախյանն այլ կերպ է տեսնում ու գնահատում տաճկահայ իրականութեանը, քան ուրիշները: Այլ է թշնամին, այլ է վիշտը, այլ է բողբոջը:

«Հայի գութան, հայի գութան, վորի համար կջանաս,

Ո՛վ քեզիմով կտանջվի, վորին դու կուշտ հաց կուտաս»...

Յերգել կը տալիս վանեցի գեղջուկին մեր մեծ սագմերգուն, Ռափայել Պատկանյանը՝ հասկացնելով, վոր տանջվողը հայ շինականն է, իսկ կուշտ ուտողը հարկ ու խարջ հալաբող հափշտակող ալալին: **

* Թոխմախյան, նույն յերկ, Բ. գրքույկ, էջ 22:

** Յափելով պետք է նկատել, վոր ուստահայ բանաստեղծութեան մեջ Ռափայել Պատկանյանի մանկանից հետո կամաց-կամաց չ'բացան առնական, սագմական յերգերը: Վաղ վոր չէ լցված դայց քարի տնջանքով, վոր վոր չէ աղաղակում հերսաբար:

Նույն այս տողերը կարող եր կրկնել նաև Թոխ-
մախյանը, բայց նրա բերանում բոլորովին ուրիշ ի-
մաստ կըստանային հիշյալ խոսքերը: Յեւ յեթե նա ել
աղաղակեր «Բաւ ե, գութան» և առաջարկեր «կոտրել
խոփը, տալ դարձնին սուր ու սուսեր կոկլու», այն
ժամանակ նրա քարոզած արյունալի պայքարը բոլորո-
վին այլ բնույթ կունենար:

Այս նոր, ահաւոր ու որհնյալ կոչը կապշեցնէր
Արամյան ծերունիներին և Հայկա սերնդից շատերի
ձնկները կըզոզացնէր...

«Յէրբ ապա սաստ, յէրբ սրի շայուն,
Փողի ձայներ, մարտի գոչուն»...

Հայ Պառնասում վաղուց լռել են պատերազմի Աստծուն—
արի Մրեսին նվիրած որհնեղութիւնները, այնտեղ այժմ միտնալ
լիւնում և վախճող Մփրոզիտեն շրջապատված մեղկ յերկրագո-
ւներով: Գաղափարական տխրանքներն այժմ հաջորդել և մի ետ-
պաշտ սերունդ, վոր մոռացած կյանքի պայքարում տրոբված ու
հարստահարված բազմութունը՝ գիշեր ու ցերեկ լիզում և կասկա-
ծելի գեղունու վտանքը... Յեւ չկա մեկը, վոր խաղաղամով դուրս
վաներ գաճաճներին այս տաճարից, վոր առաջ սրբազան դարսեթի
ու խրոխտ բողոքի տուն եր, իսկ այժմ դարձրել են հուլութեան
ու առօրեայի ժողովարան:

III.

Տեսանք, թե ինչպէս անմիջապէս կան ներ-
կայանում Թոխմախյանին հայ անցյալն ու ներկան:
Իսկ ինչ և մտածում նա ապագայի մասին: Արդոք
նշմարում և գալիք որերում հայ գլուզացու համար
վորեւ լուսաստու ճառագայթ: Չե՞ վոր նրա որով ել
եյին խոսում բարենորոգումների մասին, գոյութիւն
ունեն 61-րդ հոգվածը, իսկ վոմանք ել յերազում եյին
նույնիսկ ինքնավար հայրենիք:

Այս հարցին պատասխանելուց առաջ Թոխմա-
խյանը միամիտ ընթերցողին մի քանի կարեւոր, նախ-
նական բացատրութիւններ և տալիս, վորոնք վոչ
միայն տյն ժամանակվա, այլև այժմյան ընթերցողին
անսկսկալ նորութիւն կարող են լիւլալ:

Մեր հեղինակը պարզում և, վոր տաճկահայ հա-
սարակութիւնը միապաղաղ զանգված չի և վոչ ել հա-
մերաշխ շահերով ու ընդհանուր իղեալով առգորված
պարզ որդանիգմ, այլ կազմված և հակադիր հասարա-
կական խմբերից, վորոնցից յուրաքանչյուրը իր շա-
հերի ու հաճախ ել հարեանի վնասի տեսակետից և
նայում ապագայի բարենորոգումների կամ աղատազը-
րութեան վրա:

«Զկա մի դասակարգ»—գրում և, —վոր
61-րդ հոգվածի իրագործմանը չցան-
կանաւր, բայց ամեն մի դասակարգը
իր ցանկութեան բոլորովին տարբեր
տեսակետովն են նայում դրա վրա: Ին-
տիլիգենցիան և Տաճկաստանի եփեղինների յերես ա-

խակ ապագա ազատ հայրենիքում: Այն ժամանակ ել հայ հողագործը տնքալով ու տրտունջով սլխաի յերգեհ. «Դեհ, գոմշուկներ, յելեք, յելեք, արտը

յերթանք աշխատենք
Հարկ ու խարջի վադեն մոտ ե, թափենք

արյուն ու քրտինք», ինչպես յերգում եր ոտարի լծի տակ դանված ժամանակ: Ապա ել ինչի՞ համար եյին պոետի յերգը, քարոզչի իրախույսը, զոհերի հեծեծանքն ու մարտիկների մենչյունը: Ինչի՞ համար եյին սոֆը ու տարածամ մանը, ոճերի խայթումն ու անվերջ թափառումներն անապատում, յեթե շորդանանից այն կողմ անդամ տարաբախտները չեն դանելու մեղրաբուդիս աղբյուրներ ու վողկուզայի հովանավոր այգիներ: Ինչու անցան բյուրավորները կարմիր ծովից, յեթե ամենից ավելի բեռնավորվածներն ու վատտակածները չեն մըտնելու և վայելելու Ավետյաց յերկիրը: Վեհ, թոխմախյանի գրածը գրչի պատահական խոտորումն ե միայն: Նա անշուշտ այս չի կամեցել ասելը...

Բայց, ավանդ, ի՞նչ միամիտ հայրենասեր, հետեյալ հատվածներն անկասկած վկայում են, վոր մեր հեղինակի գրածը վեհ թե փետրի վրիպումն ե, այլ մշակված համոզումն:

Շնա, որ դարավոր ժամանակով, սկսած պատմական ամենանիւն անցյալից հարստահարիլ ե, այժմ հարստահարում ե և հոռյս ունի ապագայում ել հարստահարիլ ու ավելի քան դարձակ չափ երով, նա այն ամենավտանգավոր դատակարգությունն ե, վոր հնում ինչպես աղնավան ե հայտնրվել, այժմ ինչպես կալվածատեր, իրրե պատվավոր

քաղաքացի ե իրրե չարչի քաղաքացի, ի սկ ապագային ել կմնա իմանալ թե նա ինչ տն ուն կը կրե»:

Թոխմախյանը տեսնողի պայծառությամբ գուշակում ե գալիքը և սարսռելով ապագայի արհավրալի տեսարաններից՝ սատկությամբ հնչեցնում ե հողի վշտի մեկամաղձոտ ու աղեկտուր նվազները...

«Եթե այսպիսի տարբեր հակադրական մտքերով և զգացմունքներով կարելի լինի հասնիլ մի նպատակի, վորի համար վերքնական կամ գերզգային ուժ ե հարկավոր, այն ժամանակ, ճշմարիտ ե, վոր գյուղացու վզից կվերառնեն ըրա քրտինքով տոգորված, ճնշող, կեղտոտ լուծը, նրա տեղը կդնեն նորը, փառքերով զարդարուն, վորի քրտինքը միշտ պետք ե լվանալ արյունով: Նրան կասեն. «Այդ նոր լուծը թե ե ծանր ե, բայց քո սեփականն ե, քաշիլ, հողիդ դուրս դա: Այն ժամանակ գյուղացին կզգա, վոր թե ե քրդեր և արտաքին հարստահարողն եր այլևս չկան, բայց իր վրեժակը ավելի և ավելի ծանրացել ե, ներկան անցյալից ավելի վատ: Այդ ծանրության տակը նա ընկճվում ե՝ կործանելով իր վրա հաստատած շխությունը, արորվելով նրա տակը»:

* Նույնը, էջ 21—22:

* Նույնը, էջ 16: Ռուսահայ ինդիվիդուալիստ, այսինքն մտանովար սեփականությունը ջատագովող գրականության մեջ մենք միայն մեկ հողի յենք ճանաչում, վոր նույնպիսի սրահայաց ու հոռետես կարծիք սենք ապագա ազատագրված հայրենիքի մասին:

Ձկամ մի յեւք այս անդունդից դեպի վեր, դեպի կատարն անամպ ու հստակ: Միթե աղքատութիւնն ու խեղճութիւնն անխուսափելի ճակատագիր ե հայ շինականի համար, ինչպես և հարստութիւնն ու վեհութիւնը՝ շահագործողների համար: Ուրեմն ճիշտ ե սուրբ ու անսուրբ հայրերի դարեր շարունակ վարդապետած խոսքը, թե տնտեսական անհավասարութիւնը ամենաբարի աստծու սահմանած անխախտելի կարգն ե մեր այս ունայն աշխարհում: Այս ե թոխմախյանի ասածը: Բայց չե՞ վոր նա հայրենի նոր լծի մասին խոսելիս ասում եր.

«Այն ժամանակ, ճշմարիտ ե, վոր դուղացու վից կը վեր առնեն նրա քրտինքով տոգորված, ճնշող կեղտոտ լուծը, նրա տեղը կգնեն նորը, փառքերով զարդարուն, վ ո Ր Ի ք Ր տ Ի ն ք ը մ Ի շ տ պ ե տ ք ե լ վ ա ն ա լ ա Ր յ ու ն ո վ»:

Միքայել Նալբանդյանն եր այն, վոր չհավատալով քաղաքական ազատութեան ամենաբույժ հատկութեան՝ այս ազատութեան հետ միասին պահանջում եր տնտեսական վորոշ բարեփոխումներ, առանց վորոնց ամենայն ազատութիւն, նրա կարծիքով, անաթեք ե, փոսակաւ, ինչպես ամենայն բռնակալութիւն:

«Ազատութիւնը ըստ ինքյան լսկ խոսք ե,—ասում եր «Յերկրադործութեան» հեղինակը,— և իրապես չե կարող մարմնանալ առանց տնտեսական խնդրի լուծվելուն: Վոչ մի ազատ կռաւութիւն, վոչ մի ազատ որենսդրութիւն չե կարող փրկել մարդուն սարկութիւնից, մինչև վոր այդ մարդը հողի վրա իրավունք ունեցող չխոստովանվի... Այսպէս յեթե մի ժողովուրդ ստորուկ ե, յեթե նա հող չունի և յեթե հաշուի նրան հող ձեռք բերել, իրավունքը և ժամանակը պահանջում են տնտրիքի տակ, ինչպես ցույց ե տալիս ներկա հարկը, ինչպես ցույց ե տալիս բանակաւութիւնը և վոչ այնպես, ինչպես հին որերից մնացած, ավանդական կռաւութիւնը տնտրիքի են մինչև այժմ, այսինքն

Թերեւս նա զարգացնելով վերջին միտքը՝ հայ գյուղացու փրկութիւնը նաեւ ներքին թշնամիներից տեսնում եր բահի ու սրի դաշնակցութեան մեջ: Թերեւս նա յեւ մեկն եր այն հանդուգներից, վորոնք աղաղակում են դուրսագնաբար. «Ձեմ յեկել խաղաղութիւն ձգելու, այլ սուր»...

Վոչ. սխալ են այսպիսի յենթադրութիւնները: Թոխմախյանը թեւ գիտակցում եր ներքին պատերազմի հնարավորութիւնը, բայց այն չարիք եր համարում՝ կարծելով, վոր ապագա աղգամիջյան ընդհանրութեանը կարող են ամբողջ հասարակութեան կործանման պատճառ լինել:

«Յերբ մի ազգային մարմին ձգտում ե ինքնագոյութեան, ամենից առաջ նա լրջորեն ուշադրութիւն պետք ե դարձնել, թե իր ներքին կենսական միավորութեան կապը ինչ պայմանների մեջ ե գտնվում: Առանց այդ միութեան անքակ-

տելութեան կամ ազնվակամութեան սեփականելով հող և հաստատելով ժողովուրդը զրկելով իրավունքից, վերջին դիպածում ազգութիւնը ազատութիւն չե ժողովրդին, նա փոխում ե միայն նրա լուծը. մենք դրականապես թշնամի ենք այդպիսի ազգութեան, ինչպես թշնամի չենք բռնակալութեան, ուր կամ ինչ կերպով վոր հայտնվի» (Մ. Նալբանդյան. «Յերկերը» Բ. հատոր, Բոստոն Դոնի վրա, 1906, էջ 326—330 ու 374—375):

Ի դեպ, Թոխմախյանի վրա մեծապես ազդել ե Նալբանդյանը, ինչպես վկայում ե հողվածիս մեջ շատ անգամ հիշված գրքերը: Ինչպես և հողվածիս մեջ հիշատակել հետ յես ուրախութեամբ կը բարձրադասել առաջաբանը, մեր հեղինակը շատ եր հարգում անվանի հրապարակախոսին:

«Յես բաղդավոր եյի համարում,—գրում ե Թոխմախյանը,— վոր պ. Շշմանյանը ինձ թշնամունում եր Մ. Նալբանդյանի շարքին: Հանգուցալի հիշատակի հետ յես ուրախութեամբ կը բարձրադասեմ Շշմանյանների կռուցած կռաւարդի վրա»:

տեղի և սերտ համերաշխության շատ վտանգավոր և մտնել մի անսովոր ծանրության տակ, վորին վոչ մի փթած, անհամերաշխությունից քայքայված կամ կեղծ համերաշխությամբ միացած հիմքերը չեն կարող գիմանալ և առանձնապես կդառնան ավելի անողորմ վերակործանման: Այս կենսական ներքին ուժերից նշանավորը տնտեսական հարցն է: Դա կենսական շրջանառության հարաբերական կապն է մի հանրության մեջ գտնված ամեն ատոմանի դասակարգության համար:*

Վոր այս վերակործանումը արտաքին պատճառից չի առաջանա, այլ ներքին, վկայում է այն պարբերությունը, վորտեղ խոսելով գյուղացու թշվառ վիճակի մասին ազագույն ազատագրված հայրենիքում Թոմասիսյանն ավելացնում է.

«Այդ ծանրության տակ նա (գյուղացին. Թ. Ա.) ընկնում է, կործանելով իր վրտ հաստատած շինությունը, տրորվելով նրա տակը»:

Թոմասիսյանը ազագույն վերակործանման հետևանք կարող սպասելով նախագգուշացնում է քաղաքական ազատության ձգտողներին, առանձնապես գյուղացիության բարեկամներին, թե վտանգավոր է մտավոր-բարոյական վերածնությունից առաջ ձգտել քաղաքական վերածնություն:

Այն հարցին, թե ինչն է հայ կյանքի անցյալ, ներկա ու նույնիսկ դալիք աղետների պատճառը, հեղինակը պատասխանում է, թե գաղափարային ու

* Նույնը, էջ 33-34:

անհատական շահասիրությունը, համագգային դադարի փարի գիտակցություն բացակայությունը:

«Մենք ամենքս մեզ համար ենք ապրում, վոչ վոր հասարակության ոգու համար, վոչ վոր հայրենիքի համար... Մենք այդպես ենք միասնակ միշտ ամեն ժամանակ: Ահա մեր ազգի թուլ կողմը, վոր քայքայել է մեզ քաղաքական մարմնի կազմակերպությունից, վոր քայքայում է հասարակական մարմնի անդամակցությունից: Մեր ժողովրդական ամեն մի գաղափարի անդամը իր վորոշ նպատակն ունի, և իրենց նպատակը իրանք են միայն... Մենք շինում ենք մեր տները մեր դրացու հայի փրատակների վրա, վոր մենք ենք ավերել, մեզանից յուրաքանչյուրը ապրում է իր ոգտին և ընկերի միասին համար, խլում է արենակցի կտոր հացը իր վորովայնի համար:»

«Միթե կարելի չէ, — հարցնում է Թոմասիսյանը միամտորեն գայլերի գլխին ավետարան կարդալով, — վոր մարդ այն տան հիմքը քանդել, վորի տակ ինքը պատապարվում է: Միթե կարելի չէ տգրուկի պես բոլոր արյունը ծծել այն վողորմելույն, վորին գյուղացի, ռամիկ են անվանում: Իսկապես նա չէ միայն, վոր թեև անգիտակցաբար, բայց ամենի համար է ապրում:»*

Այն ժամանակ միայն կարելի չէ ձգտել քաղաքական ազատության և հաստատապես բարոր վիճակ

* Նույն յերկ, Ա. դրբույի էջ 15—17:

** Նույնը, էջ 17:

սպասել գյուղացիութեան համար, յերբ բոլոր դասակարգերը բարոյապէս վերածնովին, թոթափեն իրենցից «մեր ազգի թույլ կողմը», հրաժարվեն իրենց շահերից և տոգորվեն այն բարձր գիտակցութեամբ, թե

«Ազգութեան գոյութեանը ազգային մնափառութեան համար չեմ, այլ ազգային բարեկենդանութեան համար եմ, իսկ ազգային բարեկենդանութեան հիմքը գոյակցութեամբ բարեկենդանութեանն է»*

Վնչ, հասարակական կազմի մեջ արմատական փոփոխութեանների կարիք չկա, — յերգվում է թոխմախյանը. — գյուղացու բարոյութեանը կախված է շահագործող դասակարգերի գթասրտութեանից, Սոցիալական խնդիրը հեշտութեամբ է լուծվում, Դարձի յեկեք, ո՞վ մեծատուններ, «բարի արարեք»։ Թաթախեցեք ձեր ձկնայծները ջրի մեջ և նրանով թացացրեք աղքատ Ղազարոսների ծարավ քիմքերը, և ձեզ այլ ևս չեն սպառնա վոչ քրտինքն արյունով լվանալու անհաճո գործողութեանն ու վոչ ել վերակործանումը։

Այսպիսով թոխմախյանը, վոր բավական մոտեցել եր պատերազմի աստծու տաճարին, քայլերն հանկարծակի փոխելով մտնում է յերկերեսանի Յանոսի աղոթավայրը, նա հանում է գլխից շողշողուն սաղավարտը, ցած է բերում ուսերից ամրակուռ զրահը, դեն է ձգում հուժկու ձեռքից պողովատիկ սուրը և քուրձ հագնելով ու գլխին մոխիր ցանելով սկսում է ապաշխարութեան ու համերաշխութեան քարոզները...

Նա դավանում է այն ուստոպիան, թե պահպանե-

* Նույն յերկ. Բ. գրքույկ, ԿՁ 26:

լով հանդերձ ժամանակակից տնտեսութեանը, վոր հիմնված է շահագործման ու անխնա մրցման վրա, մարդիկ կարող են լցվել սիրով դեպի թշվառները և վերացնել նույն տնտեսութեան առաջացրած անթիվ ու անհատակ չարիքները։

Նա հավատում է, վոր պատառոտող առյուծը կարող է հարդ ուտել յեզի պես, գայլն՝ արածել գառի հետ, և մանուկը ձեռքն անջնաս մտցնել իժի բույնի մեջ...

Ափսոս նա չեր լսում պատանի Դուրյանին, վոր արդեն հիասթափված սիրո քարոզներից՝ յերգում եր. Տնանկին դամբանը կանհետի վոտնակուր, Տնակին մեջ մարի առկայծ կանթեղն հոգ, Այն մուկին մեջ նոթի տղեկը կը հեծեն, Դղյակն խրախ մինչև լույս ջահը կը հյուծեն, Հարուստին կառք ժխորով կանցնի սրարշավ, Հեքին դագաղն իր գերեզման լուռ իջավ... Գեթսեմանին իջնող հրեշտակն դալկահար, Վոր գեղ ծաղիկ, արցունք ու փառք չճանչար, Նորա ցուրտ դոգն աղքատը լոկ կսփոփի, Ճոխն ու տնանկ պատանքին մեջ կըլլան մի, Կայծակնաթե թե մռնչեն մրբիկներ, Թե «սիրեցեք զիրար», հեքն հոռ չեն սիրեր...

* * *

Իբրև վերջին խոսք պետք է ասենք, վոր, անշուշտ, ժամանակակից գաղափարներով տոգորված անձը կարող է չհամաձայնել մեր այս հեղինակի աշխարհայացքին կամ սրա այս ու այն կետին, սա-

վրա՝ նա պետք է ընդունէ, վոր Արսեն Թովմախյանը, չհաշված միայն Միքայել Նալբանդյանին, գաղափարապէս շատ առաջ էր գնացել վոչ միայն նախորդ սերնդից, այլ և իր ժամանակակիցներից։

Վորքան էլ հիշյալ հատվածները թուղթիկ ու անկապ արտահայտված լինեն, այնուամենայնիւ այնքան արժեքավոր են, վոր նրանց վրա սիրով ու հաճույքով կանգ կառնեն նոր վոգու թոթովանքների յուրաքանչյուր բանիմաց սիրահար։

Յեւ վեթե վոչ այժմ, զոնե այն ցանկալի գալիք որբերում, յերբ հայոց գրականութեան պատմութեանը կըլինի վոչ թե հեղինակների, յերկերի անունների ու թվականների մի խավար քառս, այլ գաղափարների պատճառաբանված, լուսառատ պատմութեան, յերբ կըգնահատվի վոչ թե գրվածքի ծալալը, այլ իմաստը, — Թովմախյանն անշուշտ իր արժանի տեղը կգրավե հայ գյուղացու մյուս մեծանուն իդեոլոգների շարքում։

1914 թ. փետրվար,
Հին Բայազետ։

ԱՌԱՋԻՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ
ԱՎԱԶԱԿԸ ՀԱՅՈՑ ՄԵՋ

ՄԵՐԿԵ-ԿՈՒԼԱԲԻ ՏԵՐ-ՄԶՐԱԽ

1791—1792 p. p.

Պետք է տարբերել գաղափարական ավազակին ավազակ գաղափարականից:

Ավազակ գաղափարականը ձևանում է, թե ծառայում է գաղափարին, մինչդեռ իրոք սոսկ կողոպտիչ է: Նա իդեալի դասալիքն է՝ վարագուրված կեղծ բարեմասնություններով, ծայրահեղ յեռասներ ու հնարագետ ճիգովիտ՝ բազմազան կերպարանավորություններով:

Գաղափարական ավազակն, ընդհակառակը, խառն-զարում է հասարակական անդորրությունը և վտանատակ տալիս տիրող որենքները գաղափարական նպատակով: Այս տիպն իդեալի մարտիկն է, թեև կռվի ու բողոքի ժամանակակից ձևերին չի հետևում. սա գործում է լոկ ալլախիբությունից գրգռված և հանդես գալիս իբրև ասպետ առանց վարագուրվելու:

Ավազակ գաղափարականությունը հատուկ է բոլոր ժամանակներին. չի հնանում, այլ միշտ ժամանակակից է, հանդես է գալիս ամեն դարում, թեև տարբեր անուններով: Մեր հասարակության պատմության վերջին տարիները, հատկապես համաշխարհային պատերազմի տարիներն ու մանավանդ Հայաստանի հանրապետության առաջին տարին ավազակ գաղափարականության վոսկեղար կարելի չէ համարել, վոսկեղար, յերբ, ինչպես ասել է մեկը, «ուժը ձեռք ձգեցինք, գող դուրս յեկավ»:

Սրան հակառակ՝ գաղափարական ավազակությունն անցած յերևույթ է և հատուկ չէ հասարակության զարգացման բոլոր աստիճաններին: Գաղափար-

լաւան ավազակը հանգես է գալիս այն շրջանում, յերբ ժողովրդական ինքնագիտակցութիւնը քնած է, չկա կազմակերպւած լայն պայքար հանուն վտանահարկած իրավունքի ու շահագործվող բաղմութեան, չկան քաղաքական-հասարակական հոսանքներ ու կուսակցութիւններ։ Այս տիպը հնադանդութեան ծովի մեջ բողոքի ու ըմբոստութեան առաջին ու միայնակ ճիչն է։ Սա չի գտիլ գործունեւութեան նոր ձև, այլ տակաւին խարխալում է կռվի, պայքարի ու բողոքի հին ձևերի շրջանակում։

Համաշխարհային գեղարվեստական գրականութեան մեջ ավազակ գաղափարականի տիպերը բազմաթիւ են, իսկ գաղափարական ավազակի ամենահայտնի պատկերացումը տնտեսւմ ենք Շիլլերի «Ավազակներին» մեջ։ Հայոց գրականութեան մեջ ավազակ գաղափարականութեան հերոսներից ամենահռչակածը Բաֆֆու քալոր Պետրոսն է («Սաչաղողի հիշատակարանը»), իսկ գաղափարական ավազակի տիպը մարմնացած է նույն վիպասանի Սահրատի խմբի հերոսների կերպարանքով («Ձալալեղբին»), մի խումբ, վոր ճնշված ժողովրդի դիմադրական ուժի դեռ էս անկատար արտահայտութիւնն է ցուցահանում։

* *

Հայ իրականութեան մեջ հանգես չեկած առաջին գաղափարական ավազակի մասին մեզ տեղեկութիւններ է տալիս Հարութիւն Աստվածատրյան Արարատեանը իր «Жизнь Артемия Араратского» ինքնակենսագրութեան մեջ, վոր լույս է տեսել Պետերբուրգում 1813 թվին և հայերեն թարգմանվել միայն 80

տարի հետո, 1892 թվին Պերճ Պոստյանի ձեռքով։ Արարատեանն առաջին հայ գաղափարական ավազակի ժամանակակիցն է, պատանի հասակում տեսել է նրան Վաղարշապատում 1791—1792 թվականին և բարերարվիլ նրանից։ Թողնելով հիշյալ գրքից այն հջերը, վորոնք վերաբերում են գաղափարական ավազակին հանդիպելու ու նրանից բարերարվելու հետաքրքրական հանգամանքներին, մեջ ենք բերում միայն այն հատվածները, վորոնք անմիջաբար վերաբերում են մեր նյութին։

Ահա Արարատեանի ատմածը բառացի։

«...Մեր գյուղումն (Վաղարշապատում Թ. Ա.)

սկսեցին խոսել, թե Մերկե-Կուլարի քահանայ յուր գյուլից հեռացել է, և թե պատահած ժամանակը հարկավոր է նրանից յերկյուղ քաշել։ Արդեն հայտնի յեր, վոր տերտերն ավազակութեամբ է պարապում... Մըզբախ մականունով։ Մզբախ նշանակում է տեղ, վորը տերտերը կրում էր ձեռքին։ Ճիշտ է, Մզբախն յերբնապես պարապում էր ավազակութեամբ, միայն նա ուրիշներից նրանով էր տարբերվում, վոր ինքը լինելով խիստ տաք, կրակոտ և բարկացկոտ, մի տեսակ էլ վրեժխնդիր բնավորութեան տեր մարդ, նա ավազակութեանով առնում էր հարուստներից աղքատներին վրեժը այսպես. — վորքան ձեռքից գալիս էր, հարուստներից խլում էր, տալիս աղքատներին. կարծես այսպիսով վերադարձնում էր աղքատներին իրանց սկիականութիւնը, վոր հարուստները յուրացրել էին։ Մերկե-Կուլարցիք դառն աղքատ ժողովուրդ էին և միայն իրանց քահանայիցն էին ամենատեսակ ոգնութիւն ստանում։ Յեթի քահանայն ճանապարհներին

պատահում եր խեղճ մարդի, նա նրան տանում եր ճանապարհ դնում մինչև անվտանգ տեղ և յեթե տեղեկանում եր, վոր այդ մարդը աղքատ ե, կարիք ունի, ոգնում եր նրան, վորքան յուր հանգամանքները ներում եյին: Իսկ ինքը տերտերը կողոպտւած ավարից վռչինչ չեր վերցնում, բոլորն ուրիշներին եր բաժանում, այնքան լինեի, մի խեղճ մարդ պատահեի: Շատ գլուղերի աղքատ ընտանիքները որհնում եյին քահանայի կյանքը յուր արած բարերարության համար:»*

Այս հատվածները ցույց են տալիս, վոր առաջին գաղափարական հայ ավազակը գիտակցում եր սոցիալական անհավասարության անարդարությունը և յուրովի կռւում նրա դեմ: Սակայն շարունակության մեջ տեսնում ենք, վոր նրա միտքն ամուր կաշկանդված ե կրոնի կապանքներով. մի կողմից նա ուշիով պաշտպանում ե ճնշվածներին ու հարստահարվածներին, մյուս կողմից այս բանը մեղք ե համարում և արտասուք թափելով ապաշխարում:

«Հայոց յեկեղեցական որհնքին համաձայն,—պատմում ե Արարատյանը,—պատարագիչ քահանան պարտական ե յուր մեղքերը խոստովանել ուրիշ քահանայի: Պատահում եր, վոր յեթե Մզրախն ուզում եր խոստովանել, քահանաներից մի քանիսն անարգում եյին

* «Վաղարշապատցի Հարություն Արարատյանի կյանքը». Բարգմանեց ուսերենից Պ. Պ. Թիֆլիս, 1892, էջ 63—67: Մերկե Կուլար գլուղը, վոր այժմ կռչվում ե նաև պարզապես Կուլար, գտնվում ե Յերեանի նահանգի Մուրմալու գավառում: Պուռյանը կարծում ե, վոր գլուղի անունը Մերկե-Կուլար չպիտի լինի, այլ Ներքի կամ Ներքի Կուլար: Այս սխալ ե: Գլուղը կռչվում ե Մերկե-Կուլար, վոր քրդերեն նշանակում ե մարգագետիններով առատ (չիմանով) Կուլար:

նրա վարմունքը և հրաժարվում եյին խոստովանացնելուց: Մզրախը նրանց յերկյուղ տալով ստիպում եր, վոր իրան խոստովանացնեն և վրէժխնդիր լինելու սպառնալիքով հարկադրում եր իրան թողություն տալ: Վորքան և խորթ ե թվում մեզ նրա արարքը, բայց Մզրախն այնպիսի կատարյալ զղջմամբ և այնքան վրշտաբեկ սրտով եր իր մեղքերը քափում, վոր նրա հոգու անկեղծությունն իր թափած դառը արտասուքների հետ պարզ արտափայլում եր: Այս բանը միաձայն վկայում եյին նրա խոստովանեցնող բոլոր քահանաները՝ չնայելով, վոր շատերը Մզրախին յուր կուպիտ բնավորության և կամայականության պատճառով չեյին սիրում»:

Չափազանց ուսանելի յե պատմաբանի ու ամեն ընթերցողի համար հիշել, թե մեր աշխարհի կենտրոնում, Արարատյան դաշտում առաջին գաղափարական հայ ավազակի գործերը վոր թվականներին են կատարվում:

— 1791—1792 թվականներին, առաջ ու հետո:

Ի՞նչ թվականներ են սրանք Ֆրանսիայի պատմության մեջ:

— Ֆրանսական առաջին հեղափոխության աշխարհացունց տարիներն են:

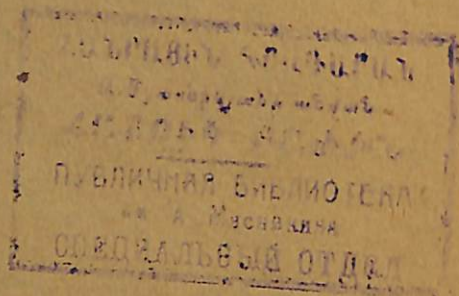
Այնտեղ՝ հեղափոխություն, գասակարգային կռիվ, քաղաքացիական պատերազմ, ըմբոստացած մասսա, ծածանվող կարմիր դրոշակ, ծխացող բարրեկազներ ու մարսելյո՞ղ:

Այստեղ, մեզանում, պարսիկ խաների ու Ֆարաշների տիրապետություն, հայ հոգևորական ու աշխարհիկ բուռնցքների անողորմ հարստահարություն,

անշնչուն չ տառապող բաղմունք լինեն, խունկ ու կնդրուկ,
աղոթքներ, աղոթքներ ու անվերջ աղոթքներ...

Այնտեղ՝ Միլրաբո, Դանտոն, Ռոբեսպիեր, Մարմա:
Այստեղ, մեղանում... Մերկի-Կուլաբի միայնակ
Տեր-Մղրախ...

1919 թ. ապրիլ,
Յերևան:

ԹԱԴ. ԱՎԴԱԼԲԵԳՅԱՆԻ

ԻՆՔՆՈՒՐՈՒՅՆ (ԳՐԱԿԱՆ-ՊԱՏՄԱԿԱՆ) ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

I ԱՌԱՆՁԻՆ ԳՐԹՈՒՅՎՆԵՐՈՎ.

1. Խ ա չ ա տ ու ը Ս ը ո վ յ ա ն. — Գրական-պատմա-
կան վերլուծություն, Վաղարշապատ, 1910,
2. Հ ո ղ ի վ ի շ տ ը Մ ու ը ա ց ա ն ի յ հ ի կ ե -
ր ու մ. — Գրական-պատմական վերլուծություն,
Վաղարշապատ, 1911,
3. Մ ի ք ա յ հ ի Ն ա լ բ ա ն դ յ ա ն. — Գրական-պատ-
մական վերլուծություն, Վաղարշապատ, 1913,
4. Հ ա յ գ յ ու ղ ը Հ ո վ հ ա ն ն հ ս Թ ու մ ա ն յ ա -
ն ի յ հ ի կ ե ի ը ու մ. — Գրական-պատմական վեր-
լուծություն, Յերևան, 1924,
5. Կ ա ը լ Մ ա ը ք ս ի տ ն տ հ ս ա կ ա ն զ ա ը -
գ ա ց մ ա ն Թ հ ո ը ի ա ն. — Ա. տպ. Յերևան,
1925, Բ. տպ. Յերևան, 1926,
6. Ա ն հ ա յ տ ա ղ ա ն դ ա վ ո ը ն ե ը հ ա յ ո ց մ հ ջ
XVI ու XVII դ ա ը ե ը ու մ. Հավիլված. — Գրա-
սերի որագրից. — Վրինա, 1926,
- + 7. Հ ա ս, ս ա կ ու ը ա ժ. — Հայաստանի տնտեսա-
կան զարգացման պատմության խնդիրների շուր-
ջը, Յերևան, 1926,
- + 8. Ա ը ս հ ն Թ ո խ մ ա խ յ ա ն. — Գրական պատմա-
կան ակնարկ: Հավիլված. — Առաջին զաղափարա-

կան ավագակը հայոց մեջ—Մերկե-կուլարի Տեր-Մղրախ, 1791—1792 թ թ. («Հերմես» Հրատարակչության հրատարակություն), Յերևան, 1926:

II ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒՄ.

9. Միջավայրի թեորիան («Գեղարվեստ» հանդես, Թիֆլիս, Բ. տարի, 1909, № 3),
- + 10. Շիրվանյադեյի վեպերի նյութը («Արարատ» ամսագիր, Վաղարշապատ, 1910, № 4, Ապրիլ),
11. Մերկան տիլիզմը հայոց մեջ («Հորիզոն» որաթերթ, Թիֆլիս, 1913, №№ 268 ու 269),
12. Հանդույցի լուծումը.—Մ. Նալբանդյանի աշխարհայացքի բնորոշման խնդրի շուրջը («Հորիզոն» որաթերթ, Թիֆլիս, 1914, №№ 6, 10 ու 12),
13. Սիմեոն կաթողիկոսի «Հիշատակարանի» ծածկագիրը («Բանբեր Հայաստանի Գիտական Ինստիտուտի», գիրք Ա.—Բ, Վաղարշապատ, 1921—1922),
14. Կարծեցյալ Շապուհը.—«Պատմություն Շապուհյ Բաղրատունույ» գրքույկի հեղինակը վորոշելու խնդրի շուրջը («Բանբեր Հայաստանի գիտական Ինստիտուտի» գիրք Ա.—Բ, Վաղարշապատ, 1921—1922),
15. Հայ ազատագրական շարժման յերկու հոսանք XVIII դարի վերջերում («Նորք» հանդես, Յերևան, 1922, Ա. գիրք),

16. Բահրանում յոսուլը XVII—XVIII դարերում («Նորք» հանդես, Յերևան, 1923, Բ. գիրք),
17. Յերկրագործական հավելյալ արդյունքի նորման XVII—XVIII դարերում ու XIX դարի սկիզբներում («Նորք» հանդես, Յերևան, 1923, Գ. գիրք),
18. Հայանդրանիկ պարբերականն ու նրա խմբագիրը («Վերելք» հանդես, Յերևան, 1924, № 2—3),
19. Ֆրանսական մեծ հեղափոխումը թյունն ու ժամանակակից հայերը («Նորք» հանդես, Յերևան, 1924, Դ. գիրք),
20. «Կոմսոսնիստական Մանիֆեստի» հայերեն թարգմանությունը թյունն ու 1887-ից մինչև 1924 թ. («Վերելք» հանդես, Յերևան, 1924, № 4—5),
21. Հայաստանում բամբակագործությունը վերականգնելու և ընդլայնելու հնգամյա պլան 1924—1929 թ. թ. («Վերելք» հանդես, Յերևան, 1924, № 4—5):

ՊԱՏՐԱՍ ԵՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ԼՈՒՅՍ ԿՏԵՍՆԵՆ

22. Մի գաղտնիք հայ վիմական արձանագրությունների մեջ ունեցող նշանակությունը Հայաստանի տնտեսական վարկացման պատմության համար: (Զեկուցված է Հայաստանի Գիտության և Արվեստի Ինստիտուտի պատ-

մական-հասարակագիտական բաժնում 1926 թվա-
կանի գեղատեմբերի 4-ին),

23. Մ ի հ ը ը հ ա յ ո ց մ հ ջ.—Նյութեր հայ կրոնի
պատմության համար,

24. Հայ շինականի ու գեղջկուհու աշխատավարձը
հինգերորդ դարում,

25. Վ ա ճ ա ո.—Հայաստանի տնտեսական զարգացման
պատմության խնդիրներից,

26. Հ ա յ ե ը հ ն գ ը ա վ ո ը ն ու մ հ ը ա ց ի ա յ ի
զ ա ը գ ա ց մ ա ն հ ա մ ա ո ո տ ու ը վ ա -
գ ի ծ ու

27. Ռ ուս-հայերեն տնտեսագիտական
տեղեկանաբանական բառարան:

ԳԻՆԸ 50 ԿՈՊ.

ԼՈՒՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ

„ՀԵՐՍԵՍ“ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎՅԱԼ ԳՐՔԵՐԸ.

ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ

1. Գ. ԴԵՄԻՐՃՅԱՆ—Ծանոթներ, ժողովածու:
2. ՄԻՔ. ՄԱՆՎԵԼՅԱՆ—Ժամանակակից Մեկոդրամ:
3. ՍՏ. ՉՈՐՅԱՆ—Հեղեղմի նախագահը:
4. ՍՏ. ՉՈՐՅԱՆ—Գրադարանի Աղջիկը:

ՄԱՆԿԱԿԱՆ

5. ՍՏ. ՉՈՐՅԱՆ—Ելեքորական Լամպը, պատկերապարուկ
Մ. Արուսեյան, գունատիպ:

ՈՒՍՈՒՄԱՍԻՐԱԿԱՆ

6. ԹԱԴ. ԱՎԴՄԻԼԻՅԱՆ—Արտն թոխմախյան, Հավելված. — Առաջին գաղափարական ավազակը հայոց մեջ. — Մերկե-կուլարի ՏԼԻ-Մզուրի, 1791—1792 թ. թ.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0412032

5933